

Neoliberalne politike u polju baštine

Tenšek, Filip

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:866230>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-13**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb](#)
[Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za informacijske i komunikacijske znanosti

Katedra za muzeologiju

Neoliberalne politike u polju baštine

Diplomski rad

Mentor: dr.sc. Darko Babić

Student: Filip Tenšek

Zagreb, siječanj, 2023.

Sadržaj

Uvod.....	1
Neoliberalizam: pokušaj određenja.....	2
Homo oeconomicus i neoliberalni governmentality.....	3
Neoliberalizam i demokracija	5
Neoliberalne kulturne politike i proizvodnja identiteta	8
Razvoj civilnog društva i javni interes	12
Neoliberalne kulturne politike u kontekstu proizvodnje baštine	15
Baština kao proces: konflikt, obrazovanje, zabava	16
Rane dijagnoze neoliberalizma	21
Porast skepticizma	23
Zaključak	30
Literatura	33

Sažetak

Ovaj rad nastoji ispitati pojam i prakse neoliberalne logike upravljanja shvaćene kao *governmentalitet* u polju baštine, te ustanoviti do koje mjere je suvremeni baštinski diskurs njime obilježen. Također se nastoji ispitati u kojoj mjeri kulturne i baštinske institucije i čimbenici na državnoj i nadržavnim razinama utjelovljuju neoliberalni *governmentalitet*, te premošćuje li se implementacijom neoliberalnih politika već postojeća nejednakost između različitih razina djelovanja u polju baštine ili se produbljuju. Ovaj rad također nastoji ispitati kategorije univerzalnosti i raznolikosti koje u većoj mjeri obilježavaju neoliberalni diskurs, te uvidjeti na kojim se ideološkim pretpostavkama te kategorije zasnivaju, kao i propitati one kategorije koje se pritom isključuju ili prikrivaju. Propitavši njihove pretpostavke, ovim se radom također pokušava odrediti ograničeni doseg civilnodruštvenog djelovanja i uključenosti zajednice u procese oblikovanja baštine te donošenja odluka. Stavljajući proizvodnju javnog interesa u prvi plan, ispitat će se i paradigmatično slabljenje intrinzične političnosti i konfliktnosti baštine, koje je u širem smislu svojstveno neoliberalnom *governmentalitetu*.

Ključne riječi:

neoliberalizam, *governmentalitet*, baština, kulturne politike, javni interes, civilno društvo, konflikt

Summary

This paper aims to examine the notion and practices of the neoliberal logic of governing as *governmentality* (Foucault) in the field of heritage and to determine in which ways it has shaped the contemporary heritage discourse. It also strives to question whether national and supranational institutions and agencies embody neoliberal governmentality, and if so, whether the implementation of neoliberal policies manages to bridge or further undermines the already present inequalities in the field of heritage production. This paper also aims to question the categories of universality and diversity which are prevalent in the discourse of neoliberalism, and to examine their ideological presuppositions in relation to categories which they exclude or mask. By doing so, this paper will then examine the imposed limits of civil society involvement and inclusion of the community in the processes of heritage and decision making. Foregrounding the production of public interest, we shall also examine the paradigmatic weakening of the intrinsically political and conflictual character of heritage which is characteristic for neoliberal governmentality in a broader sense.

Keywords:

neoliberalism, governmentality, heritage, cultural policies, public interest, civil society, conflict

Uvod

Predmet ovog rada, neoliberalizam u kontekstu baštine, nastoji obuhvatiti praktične procese i učinke neoliberalnih politika koji se već neko vrijeme odvijaju u polju baštine, a čija je recepcija u baštinskom diskursu intenzivirana u posljednjih petnaestak godina (Coombe 2013; Coombe i Weiss 2015; Desroches 2015; Lähdesmäki et al. 2020; Soccali i Cinà 2020). Sveukupno je riječ o razdoblju od, ugrubo, posljednjih četrdeset godina unutar kojeg se, isprva najčešće tematski u likovima globalizacije i komodifikacije baštine, počinje oblikovati odnos s tržišnim tendencijama neoliberalnih politika (Jameson 1984; Krauss 1990; Desvallées 2001; Mathur 2005; Smith 2006), ne bi li se u posljednjim godinama taj odnos kritički usmjerio prema širem diskursu neoliberalizma i njegovim praktičnim učincima. Taj odnos na stanoviti način povijesno reflektira praktične učinke implementacije neoliberalnih politika u polju baštine od osamdesetih i još intenzivnije devedesetih naovamo, ali i postupno stvaranje strukovne svijesti o nužnosti da se pluralnost često kontradiktornih fenomena koje neoliberalizam proizvodi poveže i opiše na sustavan način. Dijelom rezervirani i za užu baštinsku struku, kontradiktorni fenomeni koje neoliberalizam proizvodi najviše će se očitovati upravo u proizvodnji društvenih vrijednosti, kao i u oblikovanju kategorija unutar kojih će se te iste vrijednosti moći upotrebljavati. U tom smislu, nastojat ćemo ukazati na problematiku istovremenog širenja ideja demokratizacije i područja građanske participativnosti te izvjesnog sužavanja njenog društveno-političkog dosega u procesima koji se posreduju baštinom.

Nit koja provodi ovaj rad stoga je usko vezana uz problematiku javnog interesa, kao i uz društvene uvjete u kojima se on danas ostvaruje. Pitanje kojim javni interes ovdje obilježavamo usmjereno je na utjecaj neoliberalnih politika i učinaka koje one proizvode te predstavljaju za proizvodnju baštine, kao i na pitanje toga premošćuje li se njihovom implementacijom već prisutna strukturna nejednakost čimbenika u polju kulture ili se pak produbljuje. Jedan od mogućih odgovora pokušat ćemo ponuditi stupanjem u kontakt s tekstovima koji “neoliberalni racionalitet” (Brown 2015) ili *governmentalitet* (Foucault 2016) nastoje kritički sagledati s obzirom na njegovu prisutnost u baštinskom diskursu, a u toj ćemo razmjeni nastojati uspostaviti interpretativni okvir koji obuhvaća kako proizvodnju novih kategorija u baštinskom diskursu, tako i stariju problematiku javnog interesa koja već duže vrijeme zaokuplja baštinski diskurs – javnu/komercijalnu, ali i obrazovnu/zabavnu – i do čijeg pokušaja redefinicije dolazi implementacijom neoliberalnih politika. Time ćemo problematiku

komodifikacije baštinskog proizvoda nastojati prevesti s interpretativno-identitetskog terena na teren neoliberalizma koji ionako već računa s proizvodnjom identiteta, ukazujući na njihovu današnju aspektualnu neodvojivost, kao i na disonantne učinke koje njihov odnos često proizvodi.

Interes za ovom temom proizlazi iz svijesti o širokoj i kapilarnoj rasprostranjenosti tog fenomena, ali i zbog njegovih još uvijek nepoznatih dalekosežnih posljedica. Stoga ćemo, kako bismo oduzeli na spekulativnosti ovog rada, pažnju ponajviše usmjeriti na one promjene u baštinskom diskursu čije uvođenje izaziva stanovitu vrstu otpora, kritičke reakcije ili naprosto zahtijeva svoju primjerenu kontekstualizaciju. Iz tog razloga jednaka vrsta i količina pozornosti posvetit će se baštinskim ustanovama i institucijama kao i nevladinim udrugama te udrugama civilnog društva, uz punu svijest o tome da se baština proizvodi odozdo u istoj mjeri kao i odozgo. U tom smislu, nastojat ćemo voditi računa o različitim hijerarhijskim položajima i nejednakostima u polju baštine koje uvođenjem neoliberalnih politika ipak dolaze do izražaja.

Neoliberalizam: pokušaj određenja

Simbolički naslovljeno zbog opsežnosti pojma kojemu se obraća, kao i zbog njegove često rastezljive i proizvoljne uporabe, ovo će se poglavlje usmjeriti k pokušaju određivanja pojma neoliberalizma s obzirom na njegovu širu društvenu i užu strukovnu relevantnost. Potreba za time u jednakoj mjeri proizlazi iz razmjernog nedostatka domaćih sustavnih radova koji obuhvaćaju tu tematiku¹, kao i iz želje da se globalnim promjenama uzrokovanim uvođenjem neoliberalnih politika u baštinski diskurs i praksu pridoda komparativna vrijednost. S obzirom na globalizacijsku i ekonomizacijsku narav neoliberalizma, kao i tendenciju da raznorodna i često međusobno disonantna društvena polja podvrgava jedinstvenoj organizacijskoj logici, njegove ćemo opće karakteristike nastojati izdvojiti kako bismo ih u sljedećim poglavljima mogli operacionalizirati i njihove učinke odmjeriti u baštinskom diskursu. Različite, ali ne i nepovezane definicije neoliberalizma svakako proizlaze iz širokog opsega i dohvata njegovog pojma, ali i zbog specifičnih epistemičkih uvjeta u kojima nastaju.

¹ Situacija je slična i s prijevodima tekstova koji se na ovaj ili onaj način zaokupljaju tematikom neoliberalnih politika u polju baštine, stoga su svi prijevodi citiranih dijelova tekstova s engleskog jezika moji.

Homo oeconomicus i neoliberalni governmentality

Tako će, primjerice, Foucault još sedamdesetih godina – prije nego što su na vlast stupili Margaret Thatcher u Velikoj Britaniji i Ronald Reagan u Sjedinjenim Američkim Državama, čiji likovi u ekonomskoj povijesti predstavljaju svojevrsnu sinegdohu neoliberalizma – početi sa sustavnim proučavanjem diskursa neoliberalizma, određivši ga s obzirom na razliku koju on predstavlja u odnosu na ekonomski liberalizam i različite inačice socijalističkih upravljačkih modela. Pod krovnim pojmom biopolitike Foucault će proučavati “umijeće upravljanja, odnosno promišljeni način najboljeg mogućeg upravljanja” te povijesno različite “racionalizacije prakse upravljanja u provođenju političke suverenosti” (2016, 13). Nije zgorega odmah napomenuti kako je racionalizacija koju Foucault spominje s promišljenim načinom najboljeg mogućeg upravljanja povezana upravo u ekonomskom ključu, te da će se provođenje političke suverenosti u neoliberalizmu odvijati po modelu svojevrsnog vladanja bez vladara koji se postiže redefinicijom položaja u kojemu se nalazi subjekt *homo oeconomicus*: “*Homo oeconomicus* to ne kaže. On također kaže vladaru: ne smiješ, ali i kaže vladaru: zašto ne smiješ? Ne smiješ jer ne možeš. I ne možeš u smislu “bespomoćan si”, a zašto si bespomoćan, zašto ne možeš? Ne možeš jer ne znaš, a ne znaš jer ne možeš znati.” (287)

Nemogućnost vladarevog raspolaganja znanjem, kao i izlišnost njegovog položaja, odvija se gotovo nevidljivom zamjenom političkog oblika suvereniteta ekonomskim: “Ekonomija krade pravnoj formi vladara koji provodi svoju suverenost unutar države onime što se pojavljuje upravo kao bit života kakvog društva, to jest ekonomskim procesima.” (276) Iako se *homo oeconomicus* pojavljuje još u 18. stoljeću kao “nedodirljivi partner *laissez-faire*” organizacijskog principa, on se u neoliberalizmu “pretvorio u korelativ logike upravljanja koja će djelovati na okruženje i sustavno mijenjati varijable u okruženju.” (275) Kao što mu samo ime kaže, *homo oeconomicus* je za Foucaulta subjekt u središtu ekonomskog procesa čija racionalnost “utemeljuje [njegovu] atomističku logiku ponašanja”, dok je “ekonomski svijet” po prirodi neproziran i “po prirodi [se] ne može totalizirati”, jer se “prvotno i definitivno uspostavlja višestrukošću stajališta, čije se mnoštvo ne može ni pod što podvesti upravo stoga što ta ista višestrukost, naposljetku, spontano osigurava i njihovu konvergenciju.” (286)

U nadi da razjasnimo uporišta Foucaultovog kompleksnog i jednako gustog tumačenja neoliberalizma², nastojat ćemo ponuditi sintezu njegovih ključnih pretpostavki i objasniti teze iz prethodnog odlomka. Uz pojam *homo oeconomicusa* (koji zamjenjuje *homo politicus*), nerazdružnog od ekonomskih procesa koje strukturira i kojima je zauzvrat strukturiran, pojam *governmentalitet* (*gouvernementalité*), “načina na koji upravljamo ljudskim ponašanjem” (194), koji Foucault koristi u analizi liberalizma i neoliberalizma, a koji istovremeno obuhvaća logiku i tehnologiju upravljanja te njene subjekte, može nam biti od jednake koristi. Neologizam *governmentalitet*, spoj upravljanja ili vladanja te mentaliteta, refleksije o samoj logici upravljanja i proizvodnje subjektiviteta *homo oeconomicusa* koji(m) (se) upravlja ekonomski, u Foucaultovoj analizi također se počinje koristiti u razdoblju 18. stoljeća i usko je vezan uz pojavu ekonomskog *laissez-faire* liberalizma. S druge strane, jedna od glavnih Foucaultovih kritika socijalističke tehnologije upravljanja, odnosno *governmentalitet* države blagostanja, tiče se njene nesposobnosti da definitivno raskine s kapitalizmom, što će ujedno predstavljati njeno postupno rastakanje. Iako je povijest donekle potvrdila Foucaultov načelni stav, možemo uputiti na određenu razinu reduktivnosti tog pogleda, iako nam to ovdje nije izvorna namjera.

No, taj nam odnos prema neuspjehu socijalističkog u odnosu na neoliberalni *governmentalitet* možda i najbolje ilustrira Foucaultov princip rada, jer on, da podvučemo njegovu namjeru s početka, traži “promišljeni način najboljeg mogućeg upravljanja”, a njega će neoliberalni *governmentalitet* s vremenom stjecati uspješnom subjektivizacijom *homo oeconomicusa*. Zatim, u raspravi o dosegu Foucaultove studije, Žitko će reći da “liberalni *governmentalitet*” označava “tehnologiju upravljanja koja ima novi objekt intervencije (populaciju, odnosno stanovništvo), te raspolaže i oslanja se na nove forme znanje (politička ekonomija, statistika)” (2019). Iako će se praksa liberalnog nastaviti u neoliberalnom *governmentalitetu*, među njima postoji stanovita razlika. Naime, dok je u *laissez-faire* liberalizmu stvaranje tržišta uvjetovano ograničavanjem državne intervencije, država će u neoliberalizmu i sama početi predstavljati svojevrsni objekt intervencije, od koje će se zatim zahtijevati stvaranje i održavanje tržišta. Na tom tragu, uspostavlja se jedna od ključnih odrednica neoliberalnog *governmentaliteta*, a to je ekonomizacija političke sfere. No, ona neće predstavljati njen nestanak, nego početak provođenja državne politike na ekonomski način, po

² Riječ je o seriji predavanja na Collège de France održanim 1978.-1979. godine koja su kasnije uknjižena kao *Rođenje biopolitike*. Forma Foucaultovog izlaganja doslovnom transkripcijom je zadržana, a time i ponekad relativno slabije prohodna.

uzoru na ekonomiju i to kategorijama te ideologijama svojstvenim neoliberalnom governmentalitetu.

Neoliberalizam i demokracija

U pokušaju revizije i nadopune Foucaultovog proučavanja neoliberalnog governmentaliteta, Wendy Brown će pokušati odrediti učinke njegovog djelovanja s obzirom na “otvoreno i nestabilno značenje demokracije” (2015, 20). Ukazujući na raširenost fenomena neoliberalizma potpomognutu procesima globalizacije i financijalizacije, Brown će isto tako naglasiti njegovu “nestalnost, različitost, nesistematičnost [i] nečistost” s obzirom na njegovu prisutnost u različitim državama drugačijeg razvojnog stupnja te njihovih “postojećih kultura i političkih tradicija” (20-21), a zatim i s obzirom na različite organizacijske razine neoliberalizma. Ukratko, Brownina glavna argumentacijska linija neće se ticati isključivo financijalizacijskog aspekta neoliberalizma, već sposobnosti “neoliberalne razložnosti, sveprisutne na državnoj razini i na radnom mjestu, u sudskoj praksi, obrazovanju, kulturi i svakodnevim aktivnostima, da svoj distinktivno *politički* karakter, značenje i razradu konstitutivnih elemenata demokracije, pretvori u *ekonomski*” (17). Na sličnom tragu, Žitko (2019) će čitajući Foucaulta naglasiti da je “moment širenja logike tržišta za neoliberalizam ključan u mjeri u kojoj se neekonomske domene mogu analizirati u ekonomskim terminima, to jest, pomoću ekonomskih koncepata”.

Brown (28 i dalje) također će ponuditi sistematizaciju četiriju društveno štetnih učinaka koje neoliberalizam proizvodi s obzirom na demokraciju. Kategorije koje pritom navodi su sljedeće: 1) *intenzifikacija nejednakosti*, koja osim što podrazumijeva sve veće raslojavanje najbogatijih društvenih pripadnika od najsiromašnijih, svjedoči i o sve slabijoj generalnoj mogućnosti vertikalne mobilnosti³; 2) *gruba ili neetička komercijalizacija* predmeta i aktivnosti (poput obrazovanja, infrastrukture ili kulture) koje bi u svrhu javnog interesa trebali biti široko dostupne i javne, a nisu; 3) *sve veće stješnjavanje korporativnog i financijskog*

³ Upravo će raširena paradigma lateralne mobilnosti (svakako u obrazovanju, a zatim u kulturi putem projektnih partnerskih suradnji i rezidencija, ali i u općoj sferi rada; uže kao mobilnost među različitim znanjima koje se očekuje od radnika/ica, a šire kao mobilnost ljudskog kapitala shvaćenog kao radne snage sposobne za promjenu radnog mjesta u vidu njegove geografske lokacije ili radnog mjesta uopće) biti jedan od ključnih aspekata neoliberalnih politika, ovaj put zagovaran kao stanovita prednost. U suštini je riječ o varijanti, ponekad i samozaposlenog, *homo oeconomicusa* koji “samostalno” odabire i upravlja se s obzirom na ekonomske interese, no taj položaj možemo i tumačiti s obzirom na hegemonijsku prinudu koja ga/ju zbog svijesti o relativno lakoj zamjenjivosti, možemo dodati “impersonalnoj”, na to primorava.

kapitala s državom, odnosno utjecaj koji kapital ima na donošenje političkih odluka i ekonomskih politika; te 4) *ekonomsko opustošivanje*, koje najjasnije možemo predstaviti raznim oblicima deregulacije i naglih oscilacija financijskog tržišta, uz njegovu generalno spekulativnu narav, koji su 2008. doveli do globalne recesije. Dok su prva dva najuže vezana uz naše područje proučavanja, nužno je zadržati svijest o međupovezanosti, možda je preciznije reći međusobnoj uvjetovanosti, svih četiriju navedenih procesa.

Kako bismo se nadovezali na Browninu tezu o otvorenosti (liberalne) demokracije i ranjivosti njene zajednice, te pridonijeli boljem razumijevanju njene sistematizacije, citiramo Harveyev tekst koji sumarno ilustrira međusobnu uvjetovanost barem tri od navedena četiri štetna učinka koje neoliberalizam proizvodi, podcrtavajući ulogu koju u njima ima država, u onom obliku u kojemu je i ona sama agens neoliberalnih politika, a ne tijelo koje s njima može pregovarati:

“(Turistička) Komodifikacija kulturnih oblika, povijesti i intelektualne kreativnosti podrazumijeva niz potpunih izvlaštenja [...] Kao i u prošlosti, moć koju predstavlja država često se koristi da nametne te procese čak i protiv volje zajednice. Slabljenje regulatornih okvira osmišljenih da rad i prirodni okoliš zaštite od degradacije sa sobom povlači gubitak prava [...] Privatizacija javnih društvenih prava stečenih nakon godina teške klasne borbe (pravo na mirovinu, socijalnu skrb, javno zdravstvo) bila je jedna od najstrahovitijih od politika izvlaštenja, često provedena protiv političke volje većine pripadnika zajednice.” (160-161)

Dok je situacija s privatizacijom i slabljenjem društvenih prava relativno jasna, valja napomenuti da komodifikacija koju Harvey spominje nije isključivo stvar pretvorbe predmeta u proizvod procesom pridavanja njegove tržišne vrijednosti, nego taj proces podrazumijeva i komodifikaciju (možemo reći i ekonomizaciju) dotad neekonomskih čimbenika iz čitavog polja u kojemu taj predmet-proizvod počinje stvarati vrijednost, što će u osnovi biti preduvjet za uviđanje vrijednosti tog predmeta uopće. U analizi umjetničkog polja, Bourdieu je dobro objasnio mehanizam veoma sličnog procesa s obzirom na proizvodnju vjere (ili vjerovanja) u vrijednost umjetničkog djela. Kako kaže: “Proizvođač vrijednosti umjetničkog djela nije umjetnik već polje proizvodnje shvaćeno kao sustav vjerovanja koje proizvodi vrijednost umjetničkog djela kao fetiš, proizvođači time vjerovanje u kreativnu moć umjetnika.” (229)

Istinska komodifikacija, dakle, neće se odvijati samo na relaciji predmet-proizvod; ona će se odvijati na terenu na kojemu predmet može zadobiti vrijednost tek i jedino pomoću izvjesnog vjerovanja u njegovu vrijednost. U kontekstu neoliberalnih politika koje priređuju neekonomske domene po ekonomskom principu, imamo li na umu kulturu ili uže baštinu, to će stvaranje vrijednosti i vjerovanja u vrijednost oblikovati i nove principe mjerenja “performansa”, “održivosti”, “inovativnosti”, “jačanja kapaciteta” i “razvoja publike”, ali usto će proizvoditi i određeni oblik racionalizacije pristanka na taj način upravljanja – ili vjerovanja u njegovu uspješnost, što najbolje utjelovljuje *homo oeconomicus*. Time ovo poglavlje možemo privesti kraju, samo kako bismo se u sljedećem poglavlju mogli pobliže upoznati s učincima neoliberalnih kulturnih politika, te možemo zaključiti nekoliko sljedećih stvari.

Prvo, da u odnosu na liberalizam – čiji je organizacijski *laissez-faire* princip uvjetovan raščinjavanjem s državnom intervencijom – neoliberalizam predstavlja značajnu promjenu s obzirom na ulogu koju u njegovoj organizaciji predstavlja država, koja i sama počinje preuzimati njegove stanovite značajke. Drugo, da neoliberalizam predstavlja specifičan način upravljanja, čiju interpretaciju ne smijemo podvesti isključivo pod područje ideologije, nego ga moramo interpretirati s obzirom na njegove praktične učinke. Treće, da je jedna od najbitnijih odrednica neoliberalizma sadržana upravo u njegovoj ekonomizacijskoj naravi, odnosno potrebi da u ime širenja tržišta društvene domene priredi po ekonomskim principima. Četvrto, da je za provedbu njegovih politika presudno i oblikovanje subjektiviteta *homo oeconomicusa* (Foucault 2016), “subjekta koji je pounutrio logiku tržišne utakmice i shodno tome prilagodio svoje ponašanje u ekonomskim i izvanekonomskim aktivnostima.” (Žitko 2019) I posljednje, peto, da je usprkos svojoj ekonomizacijskoj naravi neoliberalizam dubinski političan projekt (Brown 2015) koji, osim što proizvodi društvene vrijednosti, proizvodi i racionalizira kategorije unutar kojih će se te vrijednosti zatim hijerarhizirati. Za kraj, možemo još nadodati da je demokracija, kako je gore demonstrirala Brown, bila ona liberalna, socijalna ili socijalistička, također polje koje je podložno kooptaciji i čije se društvene vrijednosti provođenjem štetnih politika mogu ozbiljno ugroziti, no – a ovo je posebno bitno u kontekstu neoliberalizma – bez da se to učini na sasvim očigledan način, što smo pokušali predočiti u odnosu na primat koji nad tržišnom vrijednosti proizvoda drži upravo i jedino vjerovanje u tu vrijednost.

Neoliberalne kulturne politike i proizvodnja identiteta

Dvama prigovorima koje je uputio kulturnim politikama Europske unije kroz 1990-e, jedan od kojih se tiče razvoja europskog identiteta koji je “baziran na strateškim kalkulacijama, a ne na afektivnoj identifikaciji”, dok drugi propituje “središnje vrijednosti europskog identiteta” s obzirom na njegovu “statičku koncepciju isključivih predznaka” (2001, 5-6), Barnett će nastojati obuhvatiti njihov zaokret od konceptualizacije kulture shvaćene u simboličkim okvirima, do konceptualizacije kulture u okvirima upravljanja⁴. Europska unija, odnosno Europska komisija te njena niža administrativna tijela, kao i programi, inicijative, pilot-projekti te službene nagrade, višerazinska su upravljačka tijela i agensi koji se s obzirom na svoje države članice ravnaju po načelu supsidijarnosti, odnosno time je državama zajamčen određeni stupanj neovisnosti u odnosu na Europsku uniju. Na taj način Europska se unija smješta u relativno udoban položaj ograničene odgovornosti s obzirom na pretpostavljenu sposobnost država da nacionalne, regionalne ili lokalne probleme riješe samostalno, dok se od njih zauzvrat zahtijeva provođenje europskih politika, što će možda spriječiti centralizaciju na nivou Europske unije, no u konačnici je izgledno da će rezultirati decentralizacijom na nacionalnoj razini, što je i slučaj kojeg spominje Barnett (19). Europske kulturne politike na državnoj razini, u odnosu na načelo supsidijarnosti, na sličan će se način oblikovati kao problemski splet između proizvodnje europskih vrijednosti, donekle subvencioniranih politikama i programima, te tereta nacionalne, regionalne i lokalne odgovornosti. Barnett će ustvrditi kako je time kultura “predstavljena kao problematični element unutar diskursa koji najviše ustraje na uspostavljanju ravnoteže između međusobno suprotstavljenih logika integracije i diverzifikacije.” (22) Na sličnom tragu, ukazujući na pojačanu uporabu i racionalizaciju te kulturno “pounutranje” diskursa kreativnog i kulturnog sektora, u kojemu se na kulturu gleda kao na sredstvo kojemu je primarni cilj jačanje otpornosti i održivosti sektora, Primorac će govoreći o domaćoj situaciji ukazati na to da je zapravo riječ o “potpori umjetničkoj proizvodnji, ali ne i kroz sagledavanje cjelokupnoga kulturnog polja te njegove uloge u društvenom razvoju, uzevši u obzir položaj u društvenoj stratifikaciji.” (2021, 131-2)

⁴ Pojam koji Barnett koristi je 'governmental'. Iako ne spominje pojam governmentaliteta, Foucault je autor na kojega se u tekstu referira u nekoliko navrata i čiju analizu gubernemntaliteta zapravo preuzima. Osim toga 1999. je objavio *Culture, government and spatiality: re-assessing the 'Foucault effect' in cultural-policy studies*, tekst koji se bavi Foucaultovim utjecajem u studijama kulturnih politika.

U užem strukovnom smislu upravljanja muzejskim zbirkama, Vujić će upozoriti i na “smanjenje dotoka financija sektoru” te na “krajnje fragilni okoliš koji ne samo da zahtijeva ponovno promišljanje svih glavnih fenomena i koncepata povezanih s muzeologijom i studijima baštine, nego i provjeru praktičnih segmenata djelatnosti.” (2021, 8) U istom tekstu, Vujić će uputiti i na potrebu za jačom podrškom državnih institucija u zakonodavnim (“Ministarstvo kulture i medija”) i strukovnim okvirima (“Muzejski dokumentacijski centar”) te na nepostojanje “jedne snažnije nacionalne udruge muzeja.” (23) Time želimo naglasiti tezu iz ovog odlomka koja je predstavljena oblikom decentralizacije upravljanja na nacionalnoj razini, ali i kako bismo uputili na određeno usporavanje prijenosa dostupnog stručnog znanja koji će zbog nedovoljno jake institucionalne međupovezanosti predstavljati praktične probleme njegovoj implementaciji. Iako ćemo uže strukovne fenomene nastojati obuhvatiti u sljedećim poglavljima, nužno je zadržati svijest o nesigurnoj financijskoj poziciji u kojoj se uvođenjem neoliberalnih politika nalaze njeni akteri, kao i o činjenici da se odgovornost za donošenje upravljačkih politika nalazi na raznim i često neusklađenim administrativnim razinama – u vidu usvajanja preporuka, smjernica ili donošenja pravilnika i zakona – te podrazumijeva širok kontingent interesa koji su nerijetko suprotstavljeni činjenicom da određena razina financiranja može ponuditi samo određenu razinu demokratizacije.

Budući da je riječ o kulturi kao objektu intervencije koji podrazumijeva novi oblik tehnokratskog i administrativnog znanja, a time i pojavu novih čimbenika u njenom polju (ili sektoru), te novom obliku upravljanja u kojemu će država imati propisanu i regulatornu ulogu u održavanju tržišnih principa kulture te proizvodnje vrijednosti koju kultura može stvoriti, ali ne i moć ili znanje da s tim propisima u potpunosti pregovara, kulturne politike Europske unije u suštini možemo odrediti s obzirom na tehnologiju upravljanja koja je svojstvena neoliberalizmu. Zbog toga nije neuobičajeno da će se kultura u nacionalnoj domeni najtješnje vezati upravo uz turizam, najnesigurniju, ali i industriju koja stvara najveću privremenu dobit, dok će se sudjelovanje nacionalne kulture u europskom prostoru nastojati prilagoditi “europskom identitetu” (Barnett 2001) i funkcionirati na nižoj razini, gotovo bismo mogli reći simboličkoj. Primorac će tome nadodati da je “zanimljivo [...] onda na našoj nacionalnoj razini primijetiti nedostatak jasnije strateške orijentacije i planiranja u kulturi, nedostatak javnih politika utemeljenih na podacima koje zagovara EU te, dakle, određivanja dugoročne kulturne politike u Hrvatskoj.” (2021, 138) Svojevrsnom parafrazom Browninog argumenta o pretvorbi političkog karaktera u ekonomski, možemo uputiti na verziju kulture koja svojim većinskim dijelom počinje predstavljati sredstvo, a ne cilj.

Kao što je Barnett ranije naznačio, konstrukcija europskog identiteta veoma je problematična ne samo zbog svoje implicitne diskriminatornosti i česte kontradiktornosti, nego i zbog iznimno kompleksnog okvira u kojemu se donose kulturne politike i odluke koje ga nastoje oblikovati, s obzirom na “njegovu simboličku prirodu prouzrokovanu zakonski neobvezujućim instrumentima, poput preporuka i poticaja koji se ne moraju provoditi.” (Lähdesmäki et al. 2021, 2) Iste će autorice uputiti i na nedostatak eksplicitne kulturne politike koju Europska unija zastupa, iako njene “kulturne agende, inicijative, akcije, programi i politički ciljevi pogađaju kulturni sektor i aktere u kulturi država članica”, kao i na njihovu “neodređenost, limitiranost i konceptualnu kontradiktornost” te nesrazmjer između “ambicioznih ciljeva i idealističke retorike” u odnosu na “njihovu stvarnu implementaciju.” (Isto) Kultura, a time i kulturne politike kojima je cilj proizvodnja zajedničkog europskog identiteta, oblikovat će se na terenu “zajedničke prošlosti, kulturne baštine i zajedničkih europskih vrijednosti”, ne bi li se “značenje odmaklo od političke sfere Bruxellesa koja je često percipirana kao nedostupna i birokratska” (8), što će autorice kasnije odrediti pomoću sintagme “neoliberalnog pripadanja” koja se odnosi na unapređenje osjećaja pripadanja europskom identitetu upravo putem tržišnog natjecanja.

Na taj način, i to valja posebno naglasiti, usprkos pluralnoj raznolikosti europskog identiteta koji se nastoji proizvesti te različitih i često fundamentalno suprotstavljenih interesa tog identiteta u vidu njegove komodifikacije, identitet se gotovo nevidljivo i nerazdvojno veže uz tržište. Zbog toga možemo ukazati na tezu o neoliberalnoj ekonomizaciji dotad neekonomskih sfera, kao i na ključnu ulogu koju će u tim procesima odigrati proizvodnja identiteta, na koju smo ranije uputili u odlomku posvećenom proizvodnji određenog vjerovanja kao nužnog preduvjeta za stvaranje vrijednosti. Time smo nastojali pokazati da je identitet itekako objekt komodifikacije, te da ga, ukoliko želimo shvatiti na koji način funkcioniraju neoliberalne politike i odrediti po čemu se razlikuju od tradicionalno shvaćene komercijalizacije, moramo dovesti u vezu sa širim učincima ekonomizacije kulturne sfere i dubljim procesima neoliberalne logike upravljanja.

U ovom trenutku valja napomenuti još jedan čimbenik koji do sad u radu nije bio zastupljen, nego tek natuknut među odrednicama o štetnim učincima koje neoliberalizam proizvodi – kao intenzifikacija nejednakosti. Naime, riječ je o klasi. Još točnije, o širem procesu slabljenja diskursa koji je klasu i klasnu svijest određivao s obzirom na proces društvene

stratifikacije i proizvodnju nejednakosti. U kontekstu koji nam je ovdje relevantan, a u jednakoj mjeri zahvaća i domaću proizvodnju, Primorac bilježi “da su rasprave o pitanjima nejednakosti u kulturnom sektoru, poglavito ona bazirana na klasnim, rodnim, etničkim i rasnim razlikama uglavnom bila na margini”, dok su u istom periodu, a ponajprije je riječ o devedesetima, “mnogi kako istraživači, stručnjakinje tako i obnašatelji javnih politika na europskoj razini pa tako i kod nas prihvatili diskurs kreativnosti, tj. diskurs razvoja kulturnih i kreativnih industrija.” (129-130) Dok će na široj, europskoj razini kulturne prakse biti sve više shvaćane kao “tehnologije koje mogu poticati poduzetništvo, pojačati kreativnost te jednakost šansi putem uzajamnog poštovanja” (Barnett, 201), čime će se nastojati ojačati kompetencije kulturnog sektora kao i njegovu samostalnu sposobnost da proizvodi vrijednost, Primorac će reći da je uvođenje tržišnih principa odnosno mekanog neoliberalizma kod nas rezultiralo odsustvom strateškog oblikovanja kulture, to jest “da je unutar prethodnih tridesetak godina i u području kulture te kulturnih politika na kraju prevladao *status quo* koji je daleko od tzv. strukturnih promjena, od promišljanja uloge kulture u ukupnom društvenom razvoju.” (138)

Priređivanjem kulture kao tehnologije za proizvodnju vrijednosti i dobiti, te brisanjem kategorije klase i dovođenjem ideje jednakosti šanse u polje kulture, kao i taktičkim odmicanjem od dugoročnog strateškog planiranja s obzirom na društvene nejednakosti među onima koji kulturu troše odnosno “koriste” – što zbog smanjenog financiranja, što zbog uvođenja novih mjernih instrumenata uspješnosti i održivosti kulture – zamjetno je da ona počinje sve manje odgovarati Barnettovoj definiciji kulture u simboličkom i društvenom okviru, a sve više počinje poprimati obris i značajke upravljanja koji je svojstven neoliberalnom governmentalitetu. “Kada je sve kapital, rad nestaje kao kategorija, kao i njegov kolektivni oblik, to jest klasa, povlačeći sa sobom i analitičku podlogu otuđenja, eksploatacije i udruživanja među radnicima” (38), reći će Brown, a prevedemo li to u polje kulture, možemo nadodati da time nestaje i njena društvena političnost, čime javni interes postaje tek jedna – ravnopravna i horizontalna – među mnogim kategorijama kojima se mjeri stupanj njene uspješnosti.

Razvoj civilnog društva i javni interes

Vratimo li se načas Foucaultu, možemo zamijetiti da će on civilno društvo odrediti upravo prema kategoriji ekonomskog interesa, donekle negativno, ustvrdivši da ono “može istodobno biti podrška ekonomskog procesa i ekonomskih veza, dok ih istodobno premašuje i ne može se na njih svesti”, te da logika koja povezuje pojedince u civilnom društvu nije “maksimum profita u razmjeni, nego čitav niz koji bismo mogli nazvati nezainteresiranim interesima.” (2016, 304) Civilno društvo, shvaćeno kao entitet koji u idealnom društvenom scenariju⁵ služi unapređenju demokracije i regulaciji države, najveću će svoju vrijednost imati upravo u ulozi ostvarivanja javnog interesa kojeg država ili drugi nadržavni elementi neće nužno zastupati. Dok “odnos države i civilnog društva podrazumijeva da bez dobro uređene države nema garancija prava koja omogućavaju funkcioniranje civilnog društva”, “civilno je društvo stalna potencijalna kritika svakog eventualnog pokušaja države da se (u skladu s logikom ekspanzije, koja je inherentna svakoj vlasti) pretvori u dominantnu silu.” (Vujadinović 2008, 24) Shodno svojoj uvjetovanosti ostalim društvenim i ekonomskim elementima, poput demokracije, civilno je društvo također označitelj čije je upisivanje prije svega određeno nedovršenošću, odnosno čija je praktična kritika tek *potencijalna*, kako je rekla Vujadinović, naglasivši time ideal-tipičnost civilnog društva. U kontekstu Europske unije, odnosno europeizacije civilnog društva, možemo ukazati na određenu problematiku s kojom se civilno društvo susreće u ostvarivanju javnih interesa, te tu problematiku povezati s razmjerno raslojenim i neusklađenim procesima donošenja odluka te šire shvaćenom deregulacijom koja je svojstvena neoliberalnoj logici upravljanja, stoga citiramo Baturinu:

“Europeizacija je možda i središnji koncept kada govorimo o ideološkom imaginariju Europe. Ona na neki način u svoj opus uključuje sve one strukture, procese, mehanizme utjecaja, vrijednosti i norme koji definiraju i određuju europsko građanstvo i države nacije, samim time i civilno društvo. Pokazalo se da se europeizacija civilnog društva odvija sporo i predstavlja neodređeno učinkovit proces u razmeđi više deklarativnog poticaja od Europske unije i titravog civilnog sektora europskih zemalja koji tek traži zajednički okvir djelovanja udružujući se i stvarajući mreže.” (2015, 950)

⁵ Podsjećamo, demokracija kao polje koje je premreženo različitim interesima nije izuzeta od njene kooptacije interesnih skupina koje njene mehanizme, u ime “slobode izražavanja vlastitih stavova”, koriste za ostvarivanje veoma uskih i partikularnih političkih interesa, čemu svjedoči ogroman porast i utjecaj neokonzervativnih, radikalno desničarskih i alternativno desnih skupina u javnoj sferi.

Razloge za to Baturina će potražiti u izmijenjenom načinu djelovanja civilnodruštvenih udruga u kontekstu europskih integracija s obzirom na uključivanje pripadnika civilnog društva u procese donošenja odluka, što zatim omogućava proizvodnju povratnog legitimiteta Europskoj uniji, ali i s obzirom na dosege političkog djelovanja civilnog društva koji takav oblik suodnošenja podrazumijeva. Baturinina uviđanja su vrijedna jer dijagnosticira najveću koncentraciju europskog civilnodruštvenog djelovanja u “određenim područjima koja leže u blizini ili u samoj srži socijalne države: socijalnoj skrbi, zdravstvu, zapošljavanju i obrazovanju” (943), te ukazuje na situaciju u kojoj se “Europska unija naznakom civilnog društva strateški koristi kao opravdanjem svojih nastojanja u uključivanju građana i u oblikovanju europskog prostora dijaloga” (949), dok su dozasi tih dijaloga nedovoljni snažni u oblikovanju konkretnih politika. To ne znači da ne postoje, naprotiv, jer Europska unija prepoznaje nužnost civilnodruštvenog djelovanja, no, kako će Krienzer Radojević reći, civilnodruštvene “inicijative najčešće djeluju kroz rad na partikularnim temama, i zapravo administriraju određene klasne probleme. Dakle, radi se o parceliziranju i artikuliranju problema koji se pokušavaju na razini prakse pogurati kao nekakav *policy* prijedlog, nasuprot države.” (2017) Paradigma građanske participativnosti, shvaćena kao “politička kultura” (Vujadinović 2008), u neoliberalnoj se logici upravljanja, *administriranja problema*, kako je rekla Krienzer Radojević, prebacuje s terena konkretnog političkog djelovanja na teren preporuka i višeslojnog umrežavanja, koji je u kontekstu depolitizacije i ekonomizacije društvene sfere svojstven širem neoliberalnom modelu upravljanja. Brown će imati slične zaključke:

“Sužavanje aktivnog građanstva i širenje građanske požrtvornosti stječe se neoliberalnim nadomještanjem demokratskih političkih vrijednosti i diskursa s upravljanjem, konsenzualnim modelom vladanja koji sve i svašta integrira u određeni projekt s određenim sredstvima. Dok upravljanje zakon odmjenjuje *benchmarkingom*, strukturno konfliktne interese “različitim dionicima”, političke ili normativne izazove preusmjeravanjem na tehničko i praktično (najbolje prakse), ono također klasnu svijest nadomješta tamskom sviješću.” (Brown 2015, 211)

Osim što se time pridonosi stvaranju osjećaja “neoliberalnog pripadanja” na koji su ukazali Lähdesmäki i ostale autorice (2021), udruge civilnog društva “nisu prihvaćene kao specijalan tip pružatelja usluga i socio-ekonomskih entiteta koji zaslužuju poseban tretman, različit od

profitnih poduzeća.” (Baturina 2015, 948) Odsustvo okvira u kojemu bi moglo doći do ozbiljenja političkog djelovanja civilnodruštvenih udruga, a time ih i razdvojiti od ostalih agensa iz privatnog sektora, znakovit je s obzirom na distribuciju europskih javnih sredstava kojima se ne diskriminiraju privatna poduzeća, a koja u odnosu na civilnodruštvene udruge, neke od kojih se uglavnom zasnivaju na volonterskom radu, imaju stanovitu prednost. Time se pridonosi stvaranju i održavanju tržišnih principa u sferama koje su dotad bile neekonomske (obrazovanje, kultura) ili javne (socijalna skrb, zdravstvo, zapošljavanje), te se produbljuje jaz između malih i velikih aktera, dok je njihov međusobni odnos organiziran po principu kompetitivnosti odnosno konkurentnosti:

“[...] natječaji za dobivanje javnih financija oblikovani su tako da organiziraju tržište. To je možda najvidljivije u polju kulture, gdje je strukturna činjenica da su individualni OCD-i⁶ unutar natječajne infrastrukture jedni drugima konkurencija. Odnosi kompeticije uvode se kroz same zahtjeve natječaja, odnosno kriterije koji uspostavljaju te odnose, onemogućavajući svaku solidarnost i nove modele djelovanja. Treba reći da *networking* nije solidarnost, jednako kao što ni kooperacije nisu solidarni modeli produkcije. Radi se o dva vrlo problematična oblika suradnje, posebno u kulturi, koji promoviraju svojevrsno osnaživanje kulturnog sektora, iako ni jedan od njih ne proizvodi odnose solidarnosti, niti se na njima temelji. [...] No, evaluacijske studije tih programa, kao i znanstvene analize, pokazuju da oba oblika organizacije imaju samo formalni učinak.” (Krienzer Radojević 2017)

Iz ovoga možemo izvući nekoliko zaključaka. Prvo, da se rad udruga civilnog društva na europskoj razini, usprkos prepoznavanju i priznavanju proizvodnje javnointeresne vrijednosti, nalazi u položaju čiji je doseg djelovanja ograničen i kako je Vujadinović naznačila, *potencijalan*. S obzirom na to da je civilno društvo oduvijek predstavljalo društveni korektiv institucionalnim politikama to i nije novost, no budući da bi se proizvodnja javnog interesa *ideal-tipski* trebala odvijati izvan sfere tržišta, u neoliberalnom modelu upravljanja to nije slučaj. Pitanje je može li se javni interes kao takav, s obzirom na društvenu dobrobit, u tome okviru ikad u potpunosti i ozbiljiti. Drugo, možemo reći da je djelovanje civilnog društva, iako nezamjenjivo i nužno, također moment autorefleksivne legitimacije Europske unije, uzme li se u obzir što i koliko od tog uzajamnog odnosa dobiva Europska unija, a što društvo u cjelini.

⁶ Organizacije civilnog društva.

Treće, da je rad civilnog društva, usprkos međusobnoj jakoj umreženosti, u pravilu posvećen uskim temama i izradama prijedloga zakona i politika, ostavljen bez stvarne političke moći i sustavne podrške koja bi razvijeni *dijalog* prebacila u višu razinu od zagovaračke; što nikako ne bi smjelo poslužiti za model koji nadomješta razvijanje i provođenje konkretnih strateških politika odozdo, a koje često izostaju, čime rad civilnog društva ostaje na deklarativnoj razini. Posljednje, ali ne i najmanje važno, čime se vraćamo na početnu tezu o ekonomizaciji dotad neekonomskih sfera, da je infrastruktura u kojoj civilnodruštvene udruge djeluju organizacijski ustrojena po načelu međusobne kompetitivnosti, koja zatim produbljuje njihove već postojeće i izražene nejednakosti. Postavivši određeni broj teza o neoliberalnoj logici upravljanja, položaju civilnodruštvenih udruga s obzirom na proizvodnju javnog interesa, kao i o širem okviru kulturnih politika u vidu njihove razapetosti između proizvodnje društvenih te komercijalnih vrijednosti, ovo poglavlje privodimo kraju i zapućujemo se na uži teren baštine, u pokušaju objašnjenja neoliberalnog upravljanja, kao i njemu svojstvenog diskursa, u kontekstu koji nam je strukovno relevantan.

Neoliberalne kulturne politike u kontekstu proizvodnje baštine

U trima sljedećim potpoglavljima pokušat ćemo demonstrirati na koje sve načine procesi proizvodnje baštine prisposobljuju i na sebe preuzimaju značajke neoliberalnog governmentality i pokušat ćemo uvidjeti na koji način pritom na vidjelo izlazi intrinzično konfliktan i disonantan karakter baštine. Također ćemo pokušati pratiti pomake u oblikovanju recepcije neoliberalnog diskursa u polju baštine koji se zaoštavaju u drugom desetljeću dvadeset i prvog stoljeća, a njihove ćemo dosege pokušati predstaviti na primjerima UNESCO-ove svjestke baštine i Oznake europske baštine, pritom vodeći računa i o simboličkom položaju zastupljenosti predstavnika civilnodruštvenih udruga i/ili lokalnih zajednica. Dok gesla i motivi uključenosti, raznolikosti i univerzalnosti premrežuju autorizirani baštinski diskurs svojstven franšiznom i *brandovskom* načinu stvaranja baštine, nastojat ćemo zaći nešto dublje i pokušati saznati na kojim pretpostavkama su te kategorije zapravo utemeljene te koji je njihov doseg s obzirom na proizvodnju neposrednog javnog interesa. Također ćemo nastojati ukazati na tendenciju neoliberalnog diskursa k zamaglivanju svoje političnosti uvođenjem tehnokratskog, prividno neutralnog načina upravljanja, stoga ćemo nastojati provjeriti u kojoj se to mjeri odražava i u baštinskom diskursu.

Baština kao proces: konflikt, obrazovanje, zabava

Iako je baština pojam pomoću kojeg bismo mogli aktivirati niz ostalih kategorija osim ovih koje su zastupljene u naslovu, konflikt, obrazovanje i zabava poslužit će nam kao operativne kategorije kojima ćemo nastojati ukazati na ambivalentnosti koje proizlaze iz višestruke naravi baštine. Pritom baštinu određujemo kao proces u smislu dodjeljivanja baštinske vrijednosti predmetima, mjestima i praksama koji su, u nedostatku boljeg pojma, *ne-još-baština*, kao i neprestanog dodjeljivanja novog značenja postojećoj baštini, te u smislu procesa koji se odvija u širem prostoru raznolikih društvenih i ekonomskih interesa, a čijim će učincima baština prilagođavati svoju vrijednost – u jednakoj mjeri komercijalnu i simboličku. Također se utječemo Harrisonovoj definiciji pomoću koje on baštini pristupa kao “društvenom, ekonomskom i političkom fenomenu kasnih modernih društava, s posebnom pažnjom na razne promjene koje su se dogodile kao posljedica globalizacije baštine tijekom kasnog dvadesetog te ranog dvadeset i prvog stoljeća.” (2013, 3-4) Tako će u kontekstu razvoja modernog društva, Barrett (2011) pratiti razvoj muzeja i promjenu njihove društvene uloge od 19. stoljeća naovamo s obzirom na formaciju građanske klase i uspostavljanje javnih interesa poput dostupnosti pristupa kulturi, ali i s obzirom na pojavu dokolice, slobodnog vremena koje se u muzejima može provesti s obzirom na njihovu obrazovnu ili zabavnu funkciju. Dok će se muzeji kasnog 19. stoljeća “odmicanjem od privatnih zbirki sakupljenih uglavnom zbog njihove egzotične vrijednosti” sve više oblikovati u duhu “javno dostupnih institucija koje nude pregršt predmeta oblikovanih s obzirom na obrazovanje različitih društvenih klasa” (53), muzeji 20. i 21. stoljeća naslijedit će teret koji podrazumijeva opreka obrazovne/zabavne funkcije, no društveni kontekst u kojemu će se kontradiktornost tih funkcija nastojati razriješiti postat će umnogome kompleksniji činjenicom da javnointeresne djelatnosti nisu unaprijed zajamčene jer i same postaju subjekti koji se “ravnopravno” natječu na tržištu, što će značiti da se ustanove i institucije koje služe javnom interesu za njih tek moraju izboriti. No, muzeji nisu jedini koji će naslijediti tu problematiku. Jedno od područja u kojemu će kontradiktornosti u stvaranju baštine najviše dolaziti do izražaja, a koje nisu nužno nuspojava komercijalnih interesa, nego i širi odraz subjektiviteta kojega neoliberalni governmentalitet mobilizira, svakako će biti turizam.

Na tom tragu, možemo uputiti na varijantu razmjerno reduktivnog pogleda na odnos baštine i turizma (Dujmović 2019), u kojemu se kao jedna od glavnih negativnih značajki utjecaja turizma navodi ionako problematična pojava “gubitka autentičnosti” baštinskog

lokaliteta (Smith 2006), pritom smještajući taj fenomen u kontekst turističke potrage za “autentičnim iskustvom”, čime se autentičnost na stanoviti način s lokaliteta premješta na razinu subjekta (post)modernog društva koji je “uglavnom [...] zaokupljen frustracijama probijanja turista kroz uprizorenu autentičnost kakvu lokalno stanovništvo i turistička industrija nude u turistički razvijenim sredinama.” (151) Dok se, s druge strane, kao pozitivna značajka baštine razvijane uz turizam navodi mogućnost “otvaranja radnih mjesta”, doduše preuzeta iz tablice stranih autora, što u kontekstu domaćeg sezonskog, najnesigurnijeg oblika rada, osim što zvuči utopijski, djeluje krajnje neprikladno, pa čak i pomalo uvredljivo. Iako je masovni turizam kao pojava specifično vezana uz moderna društva ponajprije vezan uz ostvarivanje komercijalnog interesa, a time nerijetko i nauštrb kvalitetnog razvoja baštine, razrješenje tog konflikta neće se tražiti u zagovaranju jačih legislativnih okvira ili poboljšanju praksi kojima bi baština na istinski održiv način ostala dostupna svima, nego upravo suprotno, u produbljivanju već postojeće klasne problematike, putem pokušaja njenog brisanja. Pritom ostaje nejasno definirana uloga koju baština ima u ostvarivanju javnog interesa, što nas vodi prema ostvarivanju partikularnih, “specijalnih interesa”. Tako će Dujmović u zaključku ustvrditi da je

“turizam specijalnih interesa puno [...] održiviji i etičniji od masovnog turizma, prvenstveno zbog manjih grupa turista, činjenice da se radi o obrazovanijim i iskusnijim skupinama i činjenici da je glavni razlog putovanja potraga za autentičnim prirodnim ili kulturnim iskustvima i doživljajima. Turizam specijalnih interesa pomiče turističke granice i dovodi turizam u područja izvan turističkih enklava.” (159)

Iako Dujmović nije krivo izmjerio opreku masovnog i “turizma specijalnog interesa”, pretpostavke na kojima je ona izgrađena vjerno reflektiraju dominantan stav svojstven neoliberalnoj logici upravljanja koja će društveni konflikt nastojati depolitizirati te, nerazrješujući ga, raspravu usmjeriti prema “održivosti” čiji je preduvjet visoka razina isključivosti – očito i na razini obrazovanja. No, zazor od masovnog i popularnog nije fenomen koji je rezerviran isključivo za turizam. Baština, ukoliko neće biti isključiva, mora moći ponuditi model kojim će se učiniti pristupačna svima, a ne samo “obrazovanijim i iskusnijim skupinama”, a to pretpostavlja njenu obrazovnu, ali i zabavnu funkciju. Obraćajući se iz položaja koji je obilježen sudjelovanjem u dugoj tradiciji britanskih kulturalnih studija, Bennett će na sličnom tragu, ovaj put u muzejskom kontekstu, upozoriti da postoji rizik od toga

“da u procesu njegovanja šireg i otvorenijeg kulturnog dijaloga između kozmopolitskih elita, muzeji ne učine dovoljno po pitanju adresiranja rasnih formi društvenog konflikta koji potječe iz odnosa između bijelih radničkih i nižih-srednjih klasa, čije je jedino iskustvo globalizacije deindustrijalizacija i nezaposlenost, te migrantskih zajednica koji žive u njihovoj neposrednoj blizini, najčešće u kontekstu ogromnog pritiska na socijalno stanovanje, socijalnu skrb te javna dobra. Što više muzeji ustraju u svojoj ulozi u odnosu na ono što, s jedne strane, možemo nazvati globalnom javnom sferom, a s druge, međunarodnim turističkim mrežama, to je veći rizik od toga da zaborave svoju javnu dužnost u odnosu na sfere lokalnog i nacionalnog upravljanja.” (2018, 197)

Turizam “specijalnih interesa” i “otvoreniji kulturni dijalog između kozmopolitskih elita” nisu nepovezani fenomeni, oni se proizvode upravo u onim trenucima društvene konfliktnosti između javne sfere ili javnog interesa te pokušaja njihovog podređivanja užim, elitističkim interesima. “Ukoliko muzej želi biti shvaćen kao mjesto javne sfere, između države i zajednice”, napominje Barrett (2011, 81), a tome možemo pridodati i utjecaj koji na državu i zajednicu ima širi faktor ekonomizacije, “onda on mora biti mjesto na kojemu će zajednica moći ustanoviti i adresirati pitanja od javne važnosti.” No, rizik od neuspjeha mogućnosti identifikacije tih pitanja ogledat će se i u uspostavljanju paradigme multikulturalnosti, koja će na kulturalističkim pretpostavkama razlike – a ne konflikta koji toj razlici prethodi – oblikovati diskurs koji pitanje društvenog pripadanja podvodi pod teren fetišizacije raznolikosti. Kirshenblatt-Gimblett će ustvrditi da je takav pristup “inherentno problematičan”, s obzirom na to da “izmješta analizu i nastoji potisnuti dublja pitanja konflikta i marginalizacije.” (1998, 72) U angloameričkom kontekstu, štetni učinci paradigme multikulturalizma, unutar koje “društvena nejednakost postaje etiketirana kao kulturna razlika” (Harrison 2013, 143), možda će se najjače osjetiti upravo u njegovoj povezanosti s kategorijom rase. Kako kaže Melamed:

“Neoliberalni multikulturalizam također revidira model rase kao kulture koji je svojstven rasnom liberalizmu. U toj novoj verziji, “kultura” više ne nadomješta stariju biološku koncepciju rase; ona u potpunosti izmješta rasnu referencu. Odvojena od povijesti rasnog konflikta i borbe protiv rasizma, izmještajući rasnu referencu “kultura” se povezuje s idejama “raznolikosti”, “reprezentacije” i “poštenja.” (2006, 19)

Dok je pojava (multi)kulturalizma nedvojbeno proizvod šireg procesa globalizacije, o čemu između ostalog piše i Harrison te pritom bilježi “odmak od singularnih nacionalnih baštinskih kanona” i “razvoj reprezentativnih modela baštine u periodu kasnog moderniteta koji ciljaju k interesima i potrebama pojedinačnih društvenih skupina” (2013, 147), njen smo ulog nastojali odrediti i povezati s obzirom na oblikovanje neoliberalnog diskursa koji se gradi na zamjeni i neutralizaciji političkih kategorija aktiviranjem kategorije različitosti i pojedinačnog užitka. Time smo nastojali ukazati na tendenciju sužavanja javnog interesa i njenog premještanja u sferu osobnog, koja se zatim oblikuje diskursom baštine kao predmeta osobne preference. Dok je teško u potpunosti osporiti osobni karakter odnosa prema *određenoj* baštini, zbog toga što smo kao pripadnici *određene* zajednice uvijek vezani uz *određene* vrijednosti, nužno je zadržati svijest o tome da je taj odnos uvijek izgrađen na *određenom* isključivanju *određenih* kategorija.

U domaćem kontekstu, zanimljiv je primjer recentne regionalne reaktualizacije socijalističke spomeničke baštine, pogotovo one vezane uz narodnooslobodilačku borbu (Horvatinčić 2018), ali i baštine koja je posvećena radu i radništvu (Horvatinčić 2014) koja se istovremeno odvija, s jedne strane, njenom nekritičkom fetišizacijom u ključu kulturne univerzalnosti (apstraktni, gotovo “izvanzemaljski” oblici, ali i dosezi kasnomodernističke kulturne proizvodnje) te, s druge strane odozdo, naglašavanjem njene političnosti, što zbog svijesti o njenoj nerazdvojnosti od uvjeta u kojima je nastajala, što zbog današnje nužnosti da se o socijalističkim upravljačkim praksama, a time i o kulturnoj proizvodnji, odnosi u kontekstu oblikovanja društvenog moderniteta. Ponajprije, u kontekstu jugoslavenske spomeničke baštine globalno određene kao *Spomeniks*⁷, zamjetan je širi trend depolitizacije i dekontekstualizacije pomoću kojeg se spomenička baština počinje oblikovati u ključu univerzalne vrijednosti, što s jedne strane možemo povezati s interesom za njenu vrijednost koja se može ostvariti uz turizam, no s druge strane možemo ukazati na kontradiktornu narav demokratizacije baštine u javnoj sferi, čija će pojačana prisutnost biti ostvarena jedino pod cijenu njene političke i semantičke redefinicije. Kako kaže Horvatinčić:

“Shodno numeričkom katalogiziranju, koje nalikuje na kolonijalnu dokumentarnu fotografiju ili taksonomiju nepoznatih biljnih vrsta, njihovo je porijeklo, značaj i poruka istovremeno mistificirano i depolitizirano, da bi daljnjom, nekontroliranom

⁷ *Spomenik Book* Jana Kempnaersa umnogome je oblikovala percepciju jugoslavenske “misteriozne” spomeničke baštine.

distribucijom slika fotografirani spomenici često ostali posve dekontekstualizirani ili čak proglašeni fotomontažama.” (2018, 72)

S druge strane, reprezentacije rada i radništva, kao kategorije koje su u jugoslavenskom kontekstu neodvojivo vezane uz kategoriju klase, promjenom službene politike sjećanja i općim slabljenjem klasnog diskursa počinju se označavati kao nepoželjna baština. Razloge za to Horvatiničić će pronaći i “u ideološki motiviranom ignoriranju ili “estradizaciji” materijalnog i nematerijalnog nasljeđa socijalizma, osobito onih elemenata koji u suvremenim društveno-političkim okolnostima sadrže neželjen potencijal osvještavanja duge tradicije klasne i socijalne borbe na ovim prostorima” (2014), čemu možemo nadodati da je, s druge strane, jugoslavenska baština koja je najuže vezana za period osamdesetih – posljednju, dekadentnu i “kreditnu” fazu socijalizma – i uz potrošački aspekt socijalizma – čime se kao nacija, uz svu implicitnu pluralnost, vežemo uz zapad – počela predstavljati najplodnije područje. S obzirom da navedeni primjeri jugoslavenske baštine uglavnom nisu uklopljeni u trenutnu službenu politiku sjećanja odnosno u dominantan nacionalni baštinski diskurs, možemo ih odrediti kao tešku baštinu.

U nastojanju da razjasne proces komodifikacije teške baštine, Stublić i Samovojska (2018) će nastojati ukazati na proces kojim će se tu vrstu baštine morati interpretirati, a zatim i socijalizirati, ovaj put odozdo. U “idealnom slučaju”, reći će Stublić i Samovojska, “bilo bi nužno minimizirati utjecaj politike i tržišta na razvoj proizvoda teške baštine”, no “složeno je pitanje postoji li ijedan način da se to postigne.” (290) Stoga će, kao što je slučaj u domaćem kontekstu, inicijative oko vrednovanja i artikulacije teške baštine uglavnom biti predmet civilnodruštvenih udruga i lokalnih inicijativa, čiji smo nezavidan položaj nastojali objasniti u poglavlju koje ih povezuje s mogućnošću ostvarivanja šireg društvenog interesa. Dok je jedna od glavnih odrednica neoliberalnih politika njena usmjerenost k zajednici, šira uključivost ciljanjem ranjivih društvenih skupina, opća građanska participacija i njihovo kritičko opismenjavanje, usprkos tim inicijativama, pitanje je dolazi li na širem planu do stanovitih promjena u općoj hijerarhizaciji unutar baštinskog polja, imamo li na umu konfliktnu prirodu baštine, te nedostatak interesa da se konflikt kao njena osnovna kategorija dovede u pitanje.

U ovom poglavlju nastojali smo ukazati na samo neke od društvenih rizika i disonantnih učinaka koji se događaju u baštinskim procesima u okviru neoliberalnog governmentaliteta.

Uzevši konflikt kao središnju kategoriju baštine kojom smo zatim obuhvatili turizam, tešku baštinu te kozmopolitski i multikulturalni subjektivitet, htjeli smo pokazati kako se u društvenim uvjetima sadašnjice konfliktnost i klasa nastoje isključiti iz dominantnog diskursa, ne bi li mjesto ustupile proizvodnji kulturnog identiteta koji se izvodi iz kulturalističke pretpostavke razlike, koja također na stanoviti način računa s izbacivanjem klase iz svog diskursa. S obzirom na proces postupne depolitizacije javne sfere, kao i činjenicu da neoliberalni diskurs polazi od pretpostavke subjekta koji se određuje putem slobode izbora, pokušali smo tim tendencijama suprotstaviti kategoriju društvene nejednakosti, ali i javnog interesa čija je logika obrnuta sferi osobnog i pojedinačnog, te odmjeriti u kojim se uvjetima on danas proizvodi. Kako bismo razjasnili navedene teze i pretpostavke, okrećemo se ranoj recepciji neoliberalnih politika u baštinskom diskursu.

Rane dijagnoze neoliberalizma

U tekstu koji se bavi rekapitulacijom stanja u kojima se muzeji nalaze početkom dvijetisućitih godina, Desvallées će zaključiti da su muzeji dosegli određeni stupanj demokratičnosti i doživjeli “omasovljenje” u okviru posjećenosti, ali i da se to dogodilo nauštrb slabljenja njihove kritiče oštrice: “Usljed ugodnijeg i boljeg dočeka posjetitelja i postava, koji je, ako već osiromašen, svakako znatno privlačniji, muzeji su u broju posjetitelja dobili ono što su izgubili na kvaliteti publike, a njihova demokratizacija ima više komercijalni no kulturni smisao.” (2001, 96) U svojim posljednjim tezama, “primjedbama” koje će uputiti novijim tržišnim tendencijama koje je muzej morao pripustiti na svoj teren, Desvallées će upozoriti na “zgradu koja postaje znak” te “izložbu koja postaje događaj”, a te će fenomene zatim povezati s “merkantilizacijom kulture, s baštinom pretvorenom u robu i s muzejskim ostvarenjima koja su istodobno i događaji i 'proizvodi’” (103), čime se stvara dinamički okvir baštine s obzirom na hegemoniju kulturnog polja i ambivalentnosti koje ono proizvodi. Krauss (1990, 4) će zarana prepoznati iste indicije logike kasnog kulturnog kapitalizma utječući se Jamesonovoj utjecajnoj sintagmi i studiji (1984), te, u kontekstu suvremene umjetnosti, poentirati da zgrada muzeja (ili galerije) – iz koje se potom zbirka “izvlači” – i sama postaje objekt – nadodajmo ovome i znak – čime posjetiteljsko iskustvo temporalne dimenzije zbirke slabi, a sam prostor počinje preuzimati glavnu ulogu.

S obzirom na taj zaokret, novi će se muzejski prostor izgraditi na sinkronijskoj opreci dijakroniji. Razloga za to svakako ima više, čemu između ostaloga svjedoče društveni prestiž

i distinktivnost koju suvremena muzejska arhitektura donosi muzejima, no jedan od glavnih razloga bit će upravo oblikovanje prividno neposrednog i intenzivnog posjetiteljskog iskustva koje će nastojati prevladati model, kako Krauss kaže, “enciklopedijskog pripovijedanja” (1990, 7). U pokušaju da u kontekstu logike kasnog kulturnog kapitalizma opiše vremensku razglobljenost prostora u kojemu se odvija iskušavanje suvremene umjetnosti, ali i šire, kako bi ustanovio slabljenje historicističke dimenzije uopće, Jameson (1984, 73) će ustvrditi da se time “sadašnjost svijeta ili materijalnog označitelja pojavljuje pred subjektom s pojačanim intenzitetom, sadržeći tajanstveni naboj afekta”, koji u jednakoj mjeri može biti “opisan negativno u terminima anksioznosti i gubitka stvarnosti”, ali i koji “jednako tako može biti mišljen u pozitivnim terminima euforije, zanosa” ili “halucinogeničnog intenziteta”. Specifična vrsta oblikovanja posjetiteljskog iskustva i njihove participacije, kao i uloga što će je u tim procesima odigrati nova muzeologija, bit će presudne strategije posredovanja baštine između različitih i često kontradiktornih zahtjeva koje predstavlja neoliberalna ekonomizacija kulturnog sektora te javnih interesa. Krauss (1990, 15) će uputiti i na diskurzivni zaokret koji se počinje događati u muzejima, a očituje u pojačanoj uporabi korporativnih pojmova poput “asset”⁸ – koji u jednakoj mjeri označava pozitivan čimbenik ili karakteristiku i, što je još bitnije, imovinu – te “muzejska industrija”, “integracija i akvizicija”, dok izložbe i katalogi postaju “proizvodi”.

Te fenomene najtješnje možemo povezati s jezičnom i praktičnom ekonomizacijom društvenih i kulturnih sfera, ali i s utjecajem marketinške paradigmatike *brandinga* odnosno s idejom muzeja ili izložbe kao *branda* koju će Caldwell (2000), razmjerno nekritički, ne mareći previše za strukturne nejednakosti prisutne u polju baštine, odrediti s obzirom na kategorije “zadovoljstva posjetitelja” (a time i njihovu lojalnost), “osviještenosti o imenu *branda*”, “kvalitete muzejskog iskustva”, “*brandovskih* asocijacija i identita” te “ostalih čimbenika”⁹ *branda* poput zgrada, donatora i kustosa”, a zatim će utjecaj i ulogu *brandinga* sagledati na primjerima Guggenheima u New Yorku i British Museuma u Londonu u 1990-ima. Možda nije zahvalno previše kritizirati Caldwella koji i sam dolazi iz marketinškog sektora, no bilo bi kritički neisplativo, a možda i znanstveno nepošteno, propustiti priliku da se ukaže na isključivost diskursa koji za predmete svog istraživanja, u kontekstu instalacije marketinškog znanja, pogled usmjerava prema dvama ponajvećim muzejskim institucijama, pritom ne

⁸ Pojam je ostavljen u izvorniku kako bi se naglasila njegova dvoznačnost koja se teško postiže prijevodom, no u nastavku je razjašnjen.

⁹ Pojam koji Caldwell koristi je *asset*.

pokazujući osjetljivost na odnos veličine i moći tih dviju institucija, kao i na prethodnim kritikama ustanovljeno kolonijalno nasljeđe (Mathur 2005) na kojemu su one izgrađene. Mathur će taj proces nazvati “McGuggenheimizacijom muzeja”, upućujući na globalizacijski proces kojim se McDonalds oblikovao kao globalno prepoznat proizvod, no njena će se kritika pobliže ticati tendencije da se muzeji, barem na razini Guggenheima, oblikuju poput multinacionalnih korporacija. Njen je pogled oblikovan skepticizmom prema ideji “univerzalnih muzeja” čiji predmeti i zbirke nadilaze “nacionalna ograničenja” (703) s obzirom na konfliktnu povijest kojom su se ti muzeji uzdigli na pozicije moći, kao i zbog činjenice da kritički muzeji moraju moći sam pojam globalnog “oblikovati kao metodološki problem” (706), a ne preuzimati kao naslijeđenu okolnost. U suprotnom, različiti i nerijetko suprotstavljeni interesi prebrisuju se pod cijenom diskursa univerzalnosti.

Iako će Smith upozoriti na retoriku “autoriziranog baštinskog diskursa” koji “isključuje povijesna, kulturna i društvena iskustva različitih skupina te ograničava njihovu kritiku” putem “privilegiranja strukovnih nauštrb nestrukovnih vrijednosti te svojom diskurzivnom autoreferencijalnoću koja [autorizirani baštinski diskurs] i ideologiju na kojoj je zasnovan neprekidno legitimira” (2006, 30), ona se neće zaokupiti širim diskursom neoliberalizma koji uvjetuje kako prakse autoriziranog baštinskog diskursa, tako i šireg polja unutar kojega se baština proizvodi. Preuzimajući Grahamovu i Ashworthovu (1996) odrednicu baštine kao “intrinzično disonantne” (21), te do određene mjere i njenu konfliktnost, ukazujući na povezanost “postmodernog oblička [baštine] s ekonomskom komodifikacijom” (2006, 17), Smith se neće upustiti u potankosti procesa baštini također intrinzične komodifikacije i njenih učinaka s obzirom na zaoštavanje diskursa neoliberalizma. Iako je Smithino nesumnjivo iznimno vrijedno povijesno istraživanje usmjereno prema “konstitutivnim kulturnim procesima pomoću kojih se identificiraju one stvari i mjesta kojima se može dati značenje i vrijednost kao *baština*, te koji reflektiraju suvremene kulturne i društvene vrijednosti, debate i aspiracije” (2006, 3), bit će potrebno još neko vrijeme da diskurs neoliberalizma počne predstavljati stanovitu problematiku u baštinskom diskursu.

Porast skepticizma

Ne možemo to sa potpunom sigurnošću utvrditi, no pad financijskog tržišta i globalna recesija koja je uslijedila 2008. vjerojatno nisu odmgli u kritičkom i sve detaljnijem odmjeravanju utjecaja neoliberalnog diskursa u polju baštine. Tako će prethodno desetljeće biti obilježeno

raznim i raznolikim debatama o razini učinka neoliberalnih politika na stvaranje baštine i podjelu uloga koju u tom procesu nose različite institucije i agensi. Neki od autora i autorica koji su se u svojim radovima zaokupili ovom ili sličnim temama u kojima se baštinske čimbenike i institucije nastoji sagledati s obzirom na neoliberalnu logiku upravljanja ustanovit će, primjerice, da se muzej time našao “u okruženju neoliberalnih politika koje kulturu miješaju s ekonomskom kompetitivnošću” (Desroches 2015, 3), da se “njime upravlja iz poslovne perspektive” (Camarero i Garrido 2008, 14) te da “takozvani javni prostor muzeja biva odmijenjen tržišnom logikom” (Kundu i Kalin 2015, 48). Primjerice, Coombe (2017) će na istom tragu nadodati da “svjedočimo novoj dominaciji tržišnih ideologija u upravljanju baštinom i sredstvima njenog vrednovanja s rastućim naglaskom na investicije u kulturne resurse i ljudski kapital”, ali i da također svjedočimo “prebacivanju autoriteta na nove čimbenike ili koalicije čimbenika, zajednička partnerstva, javno-privatna partnerstva, globalno-lokalne ili multiskalarne kontingente nevladinih udruga, međunarodne autoritete i transnacionalne agencije” (378). Iako ovi dijeljeni stavovi nemilosrdno naglašavaju, doduše činjeničnu, pozadinu ekonomizacijskih procesa kulturnog sektora unutar kojeg muzeji obavljaju svoju djelatnost, pojmovi i teze kojima se utječu – ekonomska kompetitivnost, poslovna perspektiva, tržišna logika – zahtijevaju svoju daljnju kontekstualizaciju. Njihovi stavovi time se nikako ne žele osporiti, dapače, time se nastoji naglasiti međupovezanost različitih procesa koji su strukturirani po istom ili sličnom načelu.

Primjerice, u američkom kontekstu Kundu i Kalin će ustvrditi da je “participacija u muzejima umjetnosti istovremeno preskriptivna i neostvariva u zahtjevima za društvenim angažmanom koji se najčešće svodi na benigne i ugodne aktivnosti, umjesto društvene i političke kritike kao vjerodostojnih oblika participacije.” (48) Razloge za potencijalnom političkom pasivizacijom građanstva u procesima muzejske edukacije prije svega može se pronaći u poteškoćama koje proizlaze iz mogućnosti mjerenja uspješnosti takvih programa izvan muzeja, dakle po provedbi, ali i činjenice da se proizvodnja političkog subjektiviteta u široj logici neoliberalnog govermentaliteta, kao što smo ranije ukazali u nekoliko navrata, mnogo radije zamjenjuje proizvodnjom “samozainteresiranih individualaca.” (47) Figura *homo oeconomicusa* dobro utjelovljuje taj oblik subjektivizacije jer se pritom ne radi samo o pripadnicima mendžerske klase ili ranije spomenutim tragačima “specijalnih interesa”, nego i o stanovitoj zamjeni *homo politicusa*. S obzirom na tehnokratsku narav neoliberalizma, ranije spomenuti programi muzejske edukacije nužno će biti propisani kategorijama “produktivnosti”, “relevantnosti”, “mjerljivosti” i “korisnosti”, koje, iako same po sebi ne

djeluju nesmisleno, muzejsku edukaciju kao “mjesto za refleksiju, razvijanje otvorenih aktivnosti, kritičko mišljenje, transgresiju i postavljanje otvorenih pitanja” dovode u pitanje na najmanje dvije razine. Prvo, s obzirom na proizvodnju javnog interesa i ozbiljenje političkog i društvenog djelovanja, te drugo, s obzirom na pokušaj potčinjavanja muzeja kao mjesta pasivizacije *homo politicus*. Iako ne dovodimo u pitanje nužnost provedbe muzejskih edukacija, problematičan je sam okvir u kojima se ona može odvijati s obzirom na pretpostavljeni opseg djelovanja zajednice izvan muzejskog prostora. No, u tome se dobro ogleda proizvodnja kontradiktornih politika neoliberalizma na koju ukazuju Kundu i Kalin, uputivši na istovremenu ograničenost kojom se podvrgavaju procesi muzejske edukacije, a time i aproprijaciju političke subjektivizacije njene publike. Time možemo povući paralelu s ranije spomenutim pojmom “neoliberalnog pripadanja”, osjećaja koji se stvara ograničenim djelovanjem i stjecanjem ograničenog znanja unutar *a priori* propisanog i nekonfliktnog okoliša.

Dok će se, s druge strane, stjecanje specijaliziranih znanja i vještina na višim operacijskim razinama baštinskih ustanova i institucija, ali i države, nadoknađivati mogućnošću zaposlenja, primjerice, marketinških, menadžerskih te stručnjaka za odnose s javnošću, kao i profesionalcima iz baštinske struke, niže operacijske razine koje su svojstvene nevladinim udrugama i udrugama civilnog društva, inicijativama te tijelima koje povezuje javni interes, zahtijevat će ozbiljno ulaganje dodatnog angažmana. Bennett (2012, 83) će pri određivanju značajki nove baštinske industrije uputiti i na porast “legislativne kontrole nad baštinom koja je poslužila kao platforma za razne neoliberalne politike koje su se odmicanjem od ideje zaštite baštinskih (ili javnih) dobara ubrzano usmjerile na potencijal baštine za stvaranje lokalne, regionalne i nacionalne dobiti”. Raširena logika decentralizacije upravljanja i ekonomske racionalizacije, određena globalnim procesima proizvodnje i do stanovite mjere reflektirana u vrijednostima kojima se oblikuju baštinski proizvodi, nepovratno će utjecati na baštinski diskurs i na prakse koje će se provoditi u njenim ustanovama i institucijama. Projektna, a time i akutna osnova “kulturnog i kreativnog sektora”, kao i prekarnost njegovih radnih uvjeta te “stalna privremenost” u kojoj se nalazi većina aktera u polju baštine, zahtijevat će od njih redefiniciju kako upravljačkih strategija, tako i značenjskih praksi kojima oni proizvode i komuniciraju vrijednost baštine prema određenoj sociokulturnoj zajednici. Time, ponovno, dolazimo do čimbenika nejednakosti koji je ključan za strukturno uspostavljanje i taktičko provođenje neoliberalnih politika. Ustrajanje na dominantnim vrijednostima

raznolikosti i univerzalnosti u stvaranju baštine, možemo dodati na razini autoriziranog neoliberalnog baštinskog diskursa, pritom će se pokazati kao jednako značajan čimbenik.

Coombe (2013) će uočiti da multilateralna tijela poput UNESCO-a također ustraju na prethodno spomenutoj paradigmi kulturne raznolikosti baštinskih resursa, međutim, da se usprkos pojačanoj vidljivosti koju UNESCO i njegova franšiza mogu pružiti određenoj baštini time zapravo

“države i zajednice ohrabruje u tome da [resurse] tretiraju kao oblike kapitala koji treba razvijati i oglašavati, kao i u potrazi za međunarodnim partnerstvima s ekspertnim stručnjacima koji imaju potrebno znanje da to učine. Neoliberalni governmentality umnogome ovisi o autonomnim stručnim zajednicama koji upravljačke prioritete prevode u širok niz kategorija i pružaju nove oblike legitimiteta koji obećavaju tehničku stručnost bez političkog angažmana, no u biti pružaju samo krhke forme autoriteta koje su suočene s višestrukim izazovima.” (381)

Zbog svoje stalne nedovršenosti i načelne otvorenosti baštinskog procesa, kao i zbog prebacivanja političke odgovornosti na oblike javno-privatnih partnerstva ili civilnodruštvene udruge, baština će postati iznimno ranjiva. Na širem planu neoliberalnog upravljanja takva je logika savršeno jasna, a posebice je znakovita u kontekstu “jačanja kapaciteta” civilnodruštvenih udruga koje djeluju na nižim razinama, jer time se na stanoviti način odgovornost prebacuje na njihov teren, te se time namiruje deklarativni zahtjev za uključivanjem zajednice – ionako heterogene cjeline – no čak im ni to neće jamčiti ravnopravan položaj u procesima donošenja odluka. “Paradoksalno”, reći će Socali i Cinà, “doima se kao da ovaj proces zagovara “participaciju” neimućnih putem preuzimanja osobne odgovornosti, dok su poduzeća i korporacije oslobođene odgovornosti za siromaštvo. U takvoj slici, država će izdajući mandat koji joj je povjeren u regulaciji između javnog i privatnog, postati kupcem privatnih proizvođača.” (2020, 284) S druge strane, i s obzirom na proizvodnju UNESCO-ove svjetske baštine, Socali i Cinà prate njen zaokret od javnih do neoliberalnih politika te ustanovljuju “nedovoljno jake administrativne i legislativne okvire”, a također i “slabu participaciju pripadnika civilnog društva u konzultacijama i fazama donošenja odluka u procesima očuvanja baštine, kao i ograničenu tradiciju urbanog planiranja.” (285)

Soccali i Cinà (298-9) pritom dijagnosticiraju pet kritičnih faktora kojima neoliberalne politike pridonose održavanju nejednakosti u procesu dodjeljivanja vrijednosti baštinskim lokalitetima: 1) *ograničenost s obzirom na značajku "iznimne univerzalne vrijednosti"*, čime se umanjuje kompleksnost povijesnih cjelina te specifičnih društvenih čimbenika; 2) *davanje prednosti nacionalnom interesu ispred regionalnog i lokalnog interesa*, proces koji najjasnije možemo povezati s nastojanjem da se značaj baštine odredi odozgo, čime se otežava lokalna interpretacija; 3) *društvena marginalizacija lokalne zajednice*, u reprezentaciji, ali i u donošenju političkih odluka; 4) *davanje prednosti profesionalnim baštinskim elitama*, što u njihovoj analizi pridonosi očuvanju baštine unutar okvira neoliberalnih razvojnih politika vezanih uz turizam; te 5) *homogenizacija i svođenje baštinskih lokaliteta na komoditet*, čime se ometa rad i nastojanje civilnog društva za uključivijom i višeslojnom dimenzijom baštine. Iako smo svjesni da ovi faktori nisu "univerzalno" prenosivi, njihove dijagnoze donekle potvrđuju naše ranije iznesene teze.

Prvo, da je pokušaj primjenjivanja univerzalne vrijednosti na specifične baštinske lokalitete – ili šire, na baštinske komoditete uopće – proces koji jednostavno nije dovoljno učinkovit za iskorištavanje potencijala koji baština predstavlja za proizvodnju javnog interesa. Iako je javni interes i sam često predmet koji je obilježen konfliktom, prvenstveno se odnosimo na neposrednu povezanost baštine s lokalnom zajednicom te civilnodruštvenih udruga koji će artikulirati interese te zajednice, a koji u procesima stvaranja baštine koje smo naveli naprosto nemaju dovoljno snažan kapacitet niti dovoljno visoku razinu pregovaračke moći za istinsku participaciju u donošenju odluka. Drugo, kao što je gore navela Coombe, da su naponi strukovne zajednice u oblikovanju baštinskih lokaliteta učinkoviti samo do *određene* mjere, pri čemu se u daljnjem procesu oblikovanja lokaliteta odgovornost ne bi trebala prebacivati isključivo na razinu lokalne zajednice – jer, ako je riječ o vezanju baštine uz turizam, što je čest slučaj s UNESCO-ovom svjetskom baštinom, pritom se u obzir mora uzeti veliki faktor nesigurnosti koji se time uvodi, kako za lokalnu zajednicu, tako i za baštinske lokalitete. Treće, možda i najbitnije, da je usprkos implementaciji strukovnog znanja u odnošenju prema baštini kao prema *brandu* ili franšizi – pojmovi koji impliciraju svoju izuzetost od političnosti – proizvodnja baštine dubinski političan i konfliktan proces, koji se očituje na nejednakim razinama upravljanja, ali i na nejednakostima među državama i njihovim kapacitetima. Kako će reći Coombe: "Kapaciteti da se kultura reprezentira *posjednički* nisu jednaki među svim državama, iako se doima da su tehnologije koje to omogućavaju dostupne svima. Drugim riječima, nisu sve države jednako situirane s obzirom na pristup onim *resursima* koji se

određuju kao podobni za *brandiranje nacije*.” (2013, 383) Time se navraćamo na Browninu tezu o izmijenjenom položaju države u neoliberalnom governmentaltetu koji će se, posebice u slabije razvijenim državama, pokazati kao nestalan, nesistematičan i nečist, dok će svejedno ustrajati na održavanju univerzalnih principa svojih politika. Također, postoje opravdani razlozi za opasnost od toga da se disonantni učinci univerzalnog neoliberalnog upravljanja baštinom osjete najjače upravo u slabije razvijenim državama putem pokušaja uključivanja zajednice zbog “pretpostavke o homogenosti i kohezije, pogrešne reprezentacije lokalne društvene dinamike, zamagljivanja razlike u interesima i internim odnosima moći”, što je naposljetku koncept koji je zajednici “nametnut izvana, te koji će uobičajeni način proizvodnje baštine u većoj mjeri podrivati nego što će ga osigurati.” (Coombe i Weiss 2015, 48-9)

Franšizni i brandovski način stvaranja baštine bit će prisutan i na europskoj razini, točnije na razini Europske unije. Jedan od takvih primjera svakako je inicijativa Oznaka europske baštine koju

“Europska komisija dodjeljuje lokalitetima na području Europske unije sa snažnom simboličkom europskom vrijednosti, koji ističu zajedničku povijest Europe, izgradnju Europske unije, europskih vrijednosti i ljudskih prava na kojima se temelji postupak europskih integracija. Cilj je Oznake europske baštine jačanje osjećaja pripadnosti europskih građana Europskoj uniji koji se temelje na zajedničkim vrijednostima, elementima zajedničke europske povijesti i kulturne baštine, poštivanju nacionalne i regionalne raznolikosti te jačanju uzajamnog razumijevanja i međukulturnog dijaloga.” (2. siječnja 2023., navod s web stranice Ministarstva kulture i medija RH)

U ekstenzivnom istraživanju posvećenom Oznaci europske baštine (Lähdesmäki et al. 2020) nailazimo na stanovitu razinu diskurzivne podudarnosti s UNESCO-ovom svjetskom baštinom. Dok će UNESCO, doduše, nastojati mobilizirati svjetski, kozmopolitski subjekt, Oznaka europske baštine u istoj će maniri to nastojati učiniti s europskim identitom, na čiju smo problematičnu konstrukciju (Barnett 2001) još ranije upozorili. U tom smislu, i jedna i druga institucija predstavljat će određenu razinu simboličke verifikacije vrijednosti baštinskih lokaliteta, čime će se njihova nejednakost na materijalnoj europskoj razini zatim nadomještati u sferi europske kulturne raznolikosti koja će se nastojati ujediniti u zajedničkom europskom identitetu. Pritom je znakovito da će se kao ključne odrednice zajedničkog europskog identiteta navoditi isključivo “pozitivni”, prosvjetiteljski i demokratski trenuci stvaranja zajedničke

povijesti, no ne i “problematični”, duboko konfliktni sadržaji koji su obilježili europski kontinent, a koji se ne uklapaju u diskurs europskih integracija. Također je znakovito da će Oznaka europske baštine, kao i UNESCO-ova svjetska baština, prevoditi univerzalne kategorije sa supranacionalne razine na nacionalnu, u kojima će *brandovska* vidljivost i distinktivnost nerijetko predstavljati u jednakoj mjeri privlačan, ali i teško univerzalno ostvariv izazov s obzirom na nejednakost među kako svjetskim, tako i europskim državama. Lähdesmäki i ostale autorice ukazuju na to da “prakse kompetitivnosti i logika *brandinga* generalno uvode neoliberalni sustav, u jednakoj mjeri u Oznaku europske baštine i [UNESCO-ov] popis svjetske baštine kao i u ostale konkurentne baštinske *brandove*”, čime se “uspjeh brandova pretežito mjeri njihovom vidljivošću i prepoznatošću koje za uspjeh *brandova* mogu postati bitnijima od njihovog stvarnog sadržaja.” (2020, 71)

Odredivši “relativni” pristup baštini kao onaj u kojemu se “prepoznaje da različite društvene zajednice imaju pravo na različite oblike baštine i na dodjeljivanje različitih vrijednosti toj baštini” (2013, 145) u odnosu na kanonski pristup koji računa s unaprijed propisanim kategorijama, Harrison će se zapitati koliko je relativni pristup baštini zapravo usklađen s pojavom svjetskih baštinskih lokaliteta poput UNESCO-ovih, koji također računaju s univerzalnim vrijednostima i ranije spomenutim, već paradigmatiskim pojmom raznolikosti. Za Harrisona će se to dijelom ogledati u “potencijalu [koju raznolikost ima] u odvratanju pažnje od načina na koji je razlika bila definirana u odnosu na baštinu u svojstvu isključivosti, nejednakoj distribuciji moći i zahtjevima za vlasništvom nad teritorijem.” (157) Iako smo smještenost pojma raznolikosti isprva locirali u multikulturalističkom diskursu, koji također operira po načelu isključivanja drugotnosti, njegova će se uporaba u neoliberalnom baštinskom diskursu neodvojivo vezati uz pojam neoliberalnog pripadanja, čije učinke ne moramo nužno tražiti isključivo u području proizvodnje identiteta, nego i u konkretnoj logici neoliberalnog upravljanja:

“Iako je vrijednost *branda* Europske oznake baštine predstavljena kao jedna od glavnih prednosti te akcije, umjesto da su baštinski lokaliteti istinski korisnici pred njih je postavljen zadatak konstruiranja tog istog *branda*. Kao takvi, uključeni su u neoliberalnu strukturu osjećaja u kojoj se njima upravlja, dok oni istovremeno upravljaju sobom. Angažman s tim strukturama proizvodi oblik neoliberalnog pripadanja odnosno uključenosti koja se postiže uspjehom u konkurentnom okruženju.” (Lähdesmäki et al. 2020, 56)

Uspjeh nagovješten upisivanjem u poredak raznolikosti, kao i stvaranje osjećaja univerzalnog pripadanja (ili europskog, koji cilja k univerzalnim vrijednostima), u neoliberalnom se diskursu i upravljanju osjećaju podjednako na praktičnoj provedbenoj razini, kao i na razini individualnog sudjelovanja. Dok se s konfliktnim povijesnim pregibima u oblikovanju “zajedničke” povijesti još donekle i obračunava na simboličkoj razini, oni se u okviru neoliberalnog governemntaliteta ne dovode u pitanje na praktičnoj razini upravljanja. Harrison s pravom ukazuje na to da se raznolikost kroz baštinu mora intepretirati kao “niz kvaliteta koje su neprestano odabirane, rekreirane i pregovarane u sadašnjosti” (2013, 165), a ne kao nešto je naprosto naslijeđeno, a istu stvar mogli bismo reći i za tendenciju k univerzalizaciji pretpostavljenih zajedničkih vrijednosti. Pitanje je može li se takav proces istinski odvijati u okvirima neoliberalnog governemntaliteta i do koje mjere, no imajući na umu intrinzično konfliktni karakter baštine, kao i to da je ona ponajprije vezana uz budućnost, ostavljamo to pitanje otvorenim.

Zaključak

U ovom smo radu nastojali ukazati na učinke neoliberalnih politika u polju kulture te, uže, baštine. U prvom smo koraku ponudili presjek i značajke neoliberalizma odnosno neoliberalnog governemntaliteta, kako bismo zatim odredili operativne kategorije s kojima smo u nastavku rada računali. Pritom smo se vodili i kategorijama javnog interesa i demokracije, čiju smo uvrštenost u neoliberalnu logiku upravljanja pokušali predočiti, kao i ukazati na proces sužavanja dosega djelovanja civilnodruštvenih udruga u neoliberalnoj logici upravljanja. Analizirajući diskurs i praktične učinke kulturnih i baštinskih politika, zaključci su nas često vodili u smjeru njihovog depolitiziranog ili deklarativnog karaktera te njihove utemeljenosti na isključivanju, brisanju pojma klase i društvene nejednakosti, a zauzvrat davanja prednosti diskursu uključivosti, raznolikosti i univerzalnosti, te tehnokratskog načina upravljanja i donošenja odluka. Imajući na umu politični karakter neoliberalnog načina upravljanja i ukazujući na nejednakosti u polju proizvodnje baštine, na raznim smo primjerima nastojali demonstrirati da primjena neoliberalnih politika ne podrazumijeva samo naizgled neutralan, tehnokratski način upravljanja, nego i veoma neučinkovit i štetan način odnošenja prema sferi javnog interesa. Baština se pritom pokazala kao predmet koji nije izuzet od

disonantnih učinaka koje neoliberalizam proizvodi, a koji će se teško moći prevladati s obzirom na različite i društveno suprotstavljene pozicije moći koje oblikuju njen diskurs. U pokušaju da razjasnimo različite hijerarhijske položaje u procesima stvaranja baštine rad smo nastojali opredmetiti raznim primjerima iz prakse, zastupivši pritom državne i lokalne razine djelovanja, kao i naddržavne entitete i inicijative poput UNESCO-ove svjetske baštine i Oznake europske baštine. Također smo ustanovili da su franšizni i *brandovski* načini stvaranja baštine, ponajprije vezani uz turizam, uklopljeni u širu neoliberalnu logiku upravljanja kojoj je u jednakoj mjeri svojstveno računanje s unaprijed određenim kategorijama koje je nemoguće jednako primijeniti u svakom pojedinačnom slučaju, kao i s proizvodnjom univerzalnog osjećaja pripadanja.

Dijagnosticiravši šire tendencije neoliberalnog upravljanja i neoliberalnih kulturnih politika, u polju baštine uočili smo niz problemskih čvorišta i kulturalističkih pretpostavki pomoću kojih se podržava naša pretpostavka o međusobnoj premreženosti baštinskog i neoliberalnog diskursa, te inicijalnih teza o prevladavajućim štetnim učincima. Ti se štetni učinci prvenstveno nalaze u strateškom pokušaju brisanja pojma klase, kao i u trendu depolitizacije društvenog djelovanja te stvaranju osjećaja “neoliberalnog pripadanja” utemeljenog na, ako ne već ugasloj paradigmi multikulturalnosti, onda na nekonfliktnoj raznolikosti koja pacifizira pripadnike društvene zajednice i pretpostavljanju, odnosno pokušaju proizvodnje, zajedničkog identiteta. Ustrajanje na proizvodnji univerzalne vrijednosti baštine, odozgo, također nas je dovelo do razmatranja uvjeta u kojima se ona proizvodi, čime smo ponajprije uočili društveno suprotstavljene privatne i javne interese, ali i nacionalne te supranacionalne, kao i potrebu da se baština shvaćena kao franšiza ili *brand* nametne kao paradigmatika. Pomnije razmatranje tih uvjeta dovelo nas je do zaključka o nemalom povećanju skepticizma prema takvim oblicima upravljanja koji su, s obzirom na vječnu otvorenost baštinskog procesa, ionako – ili na sreću – samo privremeni. Međutim, pritom smo i ustanovili da takav oblik neoliberalnog upravljanja ne predstavlja jednosmjernan proces, već podrazumijeva i povratnu legitimaciju upravljačkim tijelima koji artikuliraju baštinu, čime možemo zaključiti da je u neoliberalnoj logici upravljanja cilj proizvodnje javnog interesa, s obzirom na dugoročnu neučinkovitost neoliberalnih politika koje se primjenjuju, u obrnuto proporcionalnom odnosu distribucije moći u usporedbi s tijelima koja provode te politike.

Uz punu svijest o tome da se ovaj rad uputio u kako povijesno tako i teorijsko veoma gusto i kompleksno polje, problemska nit proizvodnje javnog interesa u odnosu na izraženu

isključivost neoliberalnih politika bila nam je vodilja, ponekad nauštrb kronološke i uže strukovne relevantnosti, ali, nadamo se, ne i opće preglednosti rada. U tom smislu, neka druga vrsta ovakvog ili rada slične tematike mogla bi ponuditi i drugačije oblikovanje pripovijesti o utjecaju neoliberalnog na baštinski diskurs, no mi smo se, ne žrtvujući intrinzično konfliktnu narav baštine, odlučili ustrajati na onim dodirnim točkama koje nam govore upravo o izraženim trenucima takvih konflikata.

Literatura

- Ashworth, Gregory, John E. Tunbridge. 1996. *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.
- Barnett, Clive. 2001. "Culture, policy and subsidiarity in the European Union: From symbolic identity to the governmentalisation of culture." *Political Geography*, Vol. 20, No. 4; 405-426.
- Baturina, Danijel. 2015. "Pogled prema Europskoj uniji civilnog društva: civilno društvo u kontekstu europeizacije." *Hrvatska i komparativna javna uprava: časopis za teoriju i praksu javne uprave*, Vol. 15, No. 4: 935-954.
- Bennett, Tony. 2018. *Museums, Power, Knowledge: Selected Essays*, London, New York: Routledge.
- Brown, Wendy. 2015. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*, New York: Zone Books
- Caldwell, Niall. 2000. "The Emergence of Museum Brands." *International Journal of Arts Management*, Vol. 2, No. 3 (proljeće): 28-34.
- Camarero, Carmen i María José Garrido. 2008. "The Influence of Market and Product Orientation on Museum Performance." *International Journal of Arts Management*, Vol. 10, No. 2: 14-26.
- Coombe, Rosemary. 2013. "Managing Cultural Heritage as Neoliberal Governmentality." u *Heritage Regimes and the State*, ured. Regina F. Bendix, Aditya Eggert i Arnika Peselmann, 375-387. Göttingen: Göttingen University Press.
- Coombe, Rosemary i Lindsay Weiss. 2015. "Neoliberalism, Heritage Regimes, and Cultural Rights." u *Global Heritage: A Reader*, ured. L. Meskell, 43-69. Hoboken: Wiley-Blackwell.
- DesRoches, Davina. 2015. "The Marketized Museum: New Museology in a Corporatized World." *The Political Economy of Communication*, Vol. 3, No.1: 2-24.
- Desvallées, André. 2001. "Muzeji na kraju drugog tisućljeća i budućnost muzeja." *Informatica museologica*, Vol. 32, No. 1-2: 95-103.
- Dujmović, Mauro. 2019. "Komercijalizacija kulturne baštine u turizmu." *Socijalna ekologija*, Vol. 28, No. 2: 145-161.
- Foucault, Michel. 2016. *Rođenje biopolitike*. Zagreb: Sandorf. Mizantrop.
- Harrison, Rodney. 2013. *Heritage: Critical Approaches*. London, New York: Routledge.

- Horvatinčić, Sanja. 2014. "Spomenici posevećeni radu i radničkom pokretu u socijalističkoj Jugoslaviji." *Etnološka tribina: Godišnjak Etnološkog hrvatskog društva*, Vol. 44, No. 37: 153-168.
- Horvatinčić, Sanja. 2018. "Memorijalna baština i strategije otpora normalizacijskom diskursu zaborava u Hrvatskoj" u *Zbornik godišnjih aktivnosti Društva arhitekata Istre*, ured. Emil Jurcan, 59-73. Pula: Društvo arhitekata Istre.
- Jameson, Fredric. 1984. "Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism." *New Left Review*, Vol. 146, No.1: 53-92.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara. 1998. *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*. Los Angeles, London: California University Press.
- Krauss, Rosalind. 1990. "The Cultural Logic of the Late Capitalist Museum." *October*, Vol. 54: 3-17
- Krienzer Radojević, Lidija. 2017. "Administracija klasnog sukoba." *Slobodni filozofski*, 9. studenoga 2017.
<http://slobodnifilozofski.com/2017/11/administracija-klasnog-sukoba.html>
- Kundu, Rina, Nadine M. Kalin. 2015. "Participating in the Neoliberal Art Museum." *Studies in Art Education*, Vol. 57, No. 1: 39-52.
- Lähdesmäki, Tuuli, Viktorija L. A. Čeginskas, Sigrid Kaasik-Krogerus, Katja Mäkinen, i Johanna Turunen. 2020. *Creating and Governing Cultural Heritage in the European Union: The European Heritage Label*. London, New York: Routledge.
- Mathur, Saloni. 2005. "Social Thought & Commentary: Museums Globalization." *Anthropological Quarterly*, Vol. 78, No. 3: 697-708.
- Melamed, Jodi. 2006. "The Spirit of Neoliberalism: From Racial Liberalism to Neoliberal Multiculturalism." *Social Text*, Vol. 24, No. 4: 1-24.
- Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske. n.d. "Oznaka europske baštine." Pristupljeno 2. siječnja 2023.
<https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/medjunarodni-projekti/oznaka-europske-bastine-20361/20361>
- Primorac, Jaka. 2021. "Pitanje kulture kao klasno pitanje? Kulturne politike i društvena stratifikacija u Hrvatskoj." *Revija za sociologiju*, Vol. 51, No. 1: 129-147.
- Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. London, New York: Routledge.
- Soccali, Giuditta, Gisueppe Cinà. 2020. "Heritage Policies in the Neoliberal Arena: Spaces of Exclusion and Gentrification in Urban World Heritage Sites." *The Historic Environment: Policy & Practice*, Vol. 11, No. 2-3: 282-306.

- Stublić, Helena i Robert Samovojska. 2018. "Uvod u problematiku komodifikacije teške baštine." *Studia ethnologica Croatica*, Vol. 30, No. 1: 279-293.
- Vujadinović, Dragica. 2008. "Civilno društvo i politička kultura." *Filozofska istraživanja*, Vol. 28, No. 1: 21-33.
- Vujić, Žarka. 2021. "Upravljanje zbirkama u 21. stoljeću: Propitivanje u hrvatskom kontekstu." *Etnološka istraživanja*, No. 26: 7-25.
- Žitko, Mislav. 2019. "Foucault i revizija liberalizma." *Slobodni filozofski*, 31. prosinca, 2019. <http://slobodnifilozofski.com/2019/12/foucault-revizija-liberalizma.html>